

Аналитикалык баяндама

**Климаттык өзгөрүүнүн тоолуу
аймактардагы жапайы
жаныбарларга жана жергиликтүү
калкка тийгизген таасирин талдоо**

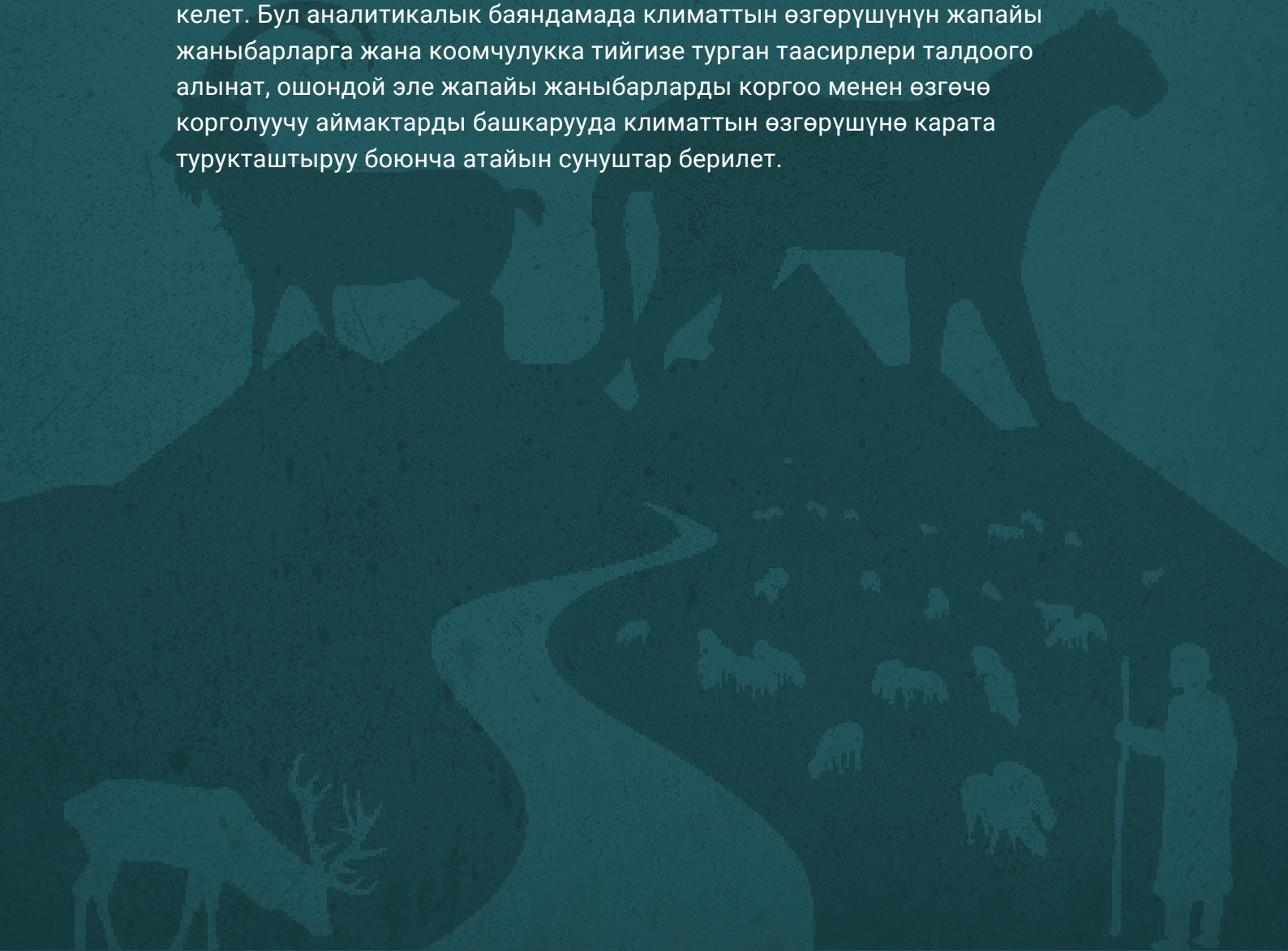
Кыргызстан

Киришүү

Борбордук Азия чөлкөмү суу ресурстарынын азайышы жана кургакчылык сыяктуу климаттык өзгөрүүлөргө абдан туруксуз келет жана мындай абал адамдарга жана жапайы жаныбарларга олуттуу коркунуч жаратат. Жаңы шарттарга ылайык, Тянь-Шань маралы, аркар, илбирс жана башка негизги түрлөр байырлаган аймактарын пайдалануу жана жүрүм-турумдарын өзгөртүү аркылуу климаттын өзгөрүшүнө ыңгайлашат. Мындай көрүнүш өзгөчө корголуучу аймактардын натыйжалуулугун төмөндөтүп, жаныбарларды жаңы коркунучтарга дуушар кылышы мүмкүн.

Чек ара тосмолору, унаа жолдор сыяктуу линиялык инфратүзүм элементтери жапайы жаныбарлардын жашоого ылайыктуу аймактарды, азык жана жем издөөсүнө тоскоолдук жаратып, туруктуулугун төмөндөтөт. Мындан тышкары, климаттык өзгөрүүгө байланыштуу мал жаюунун сезондук мөөнөтү узарып, жайыт пайдалануу бийик тоолуу аймактарга карай кеңейүүдө. Бул көрүнүш көп учурда адам менен жапайы жаныбарлардын жер талашуусуна, мыйзамсыз аңчылыкка жана жапайы жаныбарлардын байырлаган жерлердин кыскарышына алып келет. Бул аналитикалык баяндамада климаттын өзгөрүшүнүн жапайы жаныбарларга жана коомчулукка тийгизе турган таасирлери талдоого алынат, ошондой эле жапайы жаныбарларды коргоо менен өзгөчө корголуучу аймактарды башкарууда климаттын өзгөрүшүнө карата турукташтыруу боюнча атайын сунуштар берилет.

Климаттын байкалган жана болжолдонгон өзгөрүүлөрү

Климаттык өзгөрүү боюнча мамлекеттер аралык эксперттер тобунун (IPCC) “Алтынчы баалоо отчетунун” “Регионалдык фактылар баракчасында” белгиленгендей, Кыргызстан Түштүк-Батыш Азия менен Чыгыш Азиянын өткөөл зонасында жайгашкан. Өлкөнүн аба-ырайы жана климатынын калыптануусу ушул эки аймакта өзгөчө географиялык шартта жайгашуусу менен мүнөздөлөт: Батыш Борбордук Азия (ББА) аймагы - кеңири Түштүк-Батыш Азия аймагынын бир бөлүгү жана Чыгыш Борбордук Азия (ЧБА) Чыгыш Азиянын курамына кирет.¹

Түштүк-Батыш Азияда 1980-жылдардан бери антропогендик факторлордон улам жылуулуктун жогорулашы кургакчылыкты күчөтүп, өзгөчө бийик тоолуу аймактарда жаан-чачындын көлөмүн көбөйткөн. Акыркы он жылдыкта бийик тоолуу аймактардагы көп жылдык тоңдор эриген көрүнүштүн көбөйүшү тоо капталдырынын туруксуздугуна алып келүүдө. Ошол эле учурда убакыт өткөн сайын тоолуу аймактардын жогорку бийик алкактарындагы кардын жылдык максималдуу көлөмү да азайып бара жатат.

Келечекке болжолдоолор көрсөткөндөй, жылдык жаан-чачындын жалпы көлөмү, ошондой эле катуу жаан-чачындын интенсивдүүлүгү жана жыштыгы глобалдык жылуулуктун деңгээли жогорулаган сайын өсөт. Айрыкча ББА аймактарында бул өзгөрүүлөр жайкы жаан-чачындын жалпы көлөмүнүн азайышы жана кышында жааган жаан-чачындын көбөйүшү сыяктуу олуттуу өзгөрүүлөргө алып келет.

Чыгыш Азияда күнүмдүк жаан-чачындын деңгээли аймактын айрым бөлүктөрүндө жогорулап, катуу жаан-чачындын саны өсүүдө, бул кээ бир тоолуу аймактарда жер көчкү коркунучунун таралышына түрткү болот. Чыгыш Азиянын көпчүлүк

аймактарында кургакчылыктын күчөшү байкалса, ЧБА чөлкөмүнүн кургакчыл аймактарында нымдуулуктун деңгээли жогорулаган. Мындан тышкары, күчтүү тропикалык циклондордун жыштыгы жана интенсивдүүлүгү арткан жана алардын траекториялары полюска карай жылышы мүмкүн.

Кыргызстандын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары аба-ырайынын жана климаттын өзгөчө шарттарына ээ. Аймак тоолуу рельефинен улам олуттуу сезондук өзгөрүүлөргө дуушар болот, ылдыйкы аймактарда өтө ысык, ал эми бийик тоолуу аймактарда өтө суук шарттар орун алышы мүмкүн.

Кээ бир тоолуу аймактарда жаан-чачындын көлөмү өтө жогору болуп, жылына 2000 миллиметрден ашат. Мындай көрүнүш өлкөнүн батыш бөлүгүндө кыш жана эрте жаз мезгилдеринде, ал эми чыгыш бөлүгүндө жайында кездешет. Климаттын өзгөрүшү уланып жаткандыктан бул аймактарда жылдык жана орточо температуранын жогорулашы, ошондой эле жаан-чачындын мезгилдүүлүгүнүн өзгөрүшү күтүлүүдө. Жаан-чачын эң көп болгон учурлар эрте жазга туура келиши мүмкүн.

¹ IPCC Sixth Assessment Report, Working Group I – The Physical Science Basis. Regional fact sheet – Asia. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/factsheets/IPCC_AR6_WGI_Regional_Fact_Sheet_Asia.pdf

Климаттын өзгөрүшү тууралуу көз караштар

2022-2023-жылдары Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз, Тоң жана Ак-Суу райондорундагы, 13 айылда Climate Crowd сурамжылоосунун негизинде ар кандай кесиптеги 96 жергиликтүү тургун менен маектешүү жүргүзүлдү. Анын ичинен 74 маек ылдыйкы айылдарда жашаган, көлгө жакын жайгашкан жамааттардын өкүлдөрү менен жүргүзүлгөн болсо, калган 22 маек бийик тоолуу аймактардын жашоочуларынан алынган (Ак-Шыйрак, Энилчек айылдары). Төмөнкү аймактардын тургундары негизинен суу булактарынын азайышын (97% респонденттер), кургакчылыктын таралышын (96%), жаан-чачындын азайышын (88%) жана ысык толкундарынын (үптүн) көбөйгөнүн (84%) байкашкан. Ал эми бийик тоолуу аймактардын жашоочулары жаан-чачындын көбөйүүсүн (82%), сууктун күчөшүн (55%) жана бороон-чапкындардын көп кайталануусун (36%) башынан өткөрүп жатканын баса белгилешкен.

Маалыматка ылайык, климаттын жана аба ырайынын өзгөрүшү жергиликтүү жамааттардын жашоо-тиричилигине бир кыйла таасирин тийгизүүдө. Төмөнкү аймактарда жашаган эл үчүн суунун тартыштыгы (респонденттердин 82%), анын натыйжасында түшүмдүн азайышы (68%) жана жайыттардын тартыштыгы (54%) эң негизги чоң таасирлер болду.

Климаттык өзгөрүүлөрдүн таасири бийик тоолуу аймактарда жашаган калктын негизги жашоо-тиричилигине кардын калың түшүүсү жана бороон-чапкындардын мал-мүлккө зыян келтириши (респонденттердин 50%) менен сезилген. Ылдыйкы айылдардын тургундары сыяктуу эле, бийик тоолуу аймактардын жашоочулары мындай өзгөрүүлөрдүн айыл чарбасына тийгизген башка таасирлери менен бирге малдын жалпы акыбалынын начарлашын (50%) жана жайыттардын кыскарышын (45%) белгилешкен.

Ылдыйкы айылдарда жашаган респонденттердин 61% суу тартыштыгын пайда кылган мындай таасирлерди суу пайдалануунун бир кыйла көбөйүшүнө жана суунун сугатка көп колдонула баштаганына

байланыштырган, ал эми 28% айыл чарба жумуштарын курчап турган чөйрөнү коргоо үчүн ыңгайлаштырып өзгөртүп жатканын билдиришкен. Бийик тоолуу аймактарда жашаган калк арасында мурда багып келген малды башка сапаттуу түрлөргө алмаштыруу (респонденттердин 59%), айрыкча койдон топоз багууга өтүү – эң кеңири таралган ыңгайлашуу ыкмаларынын бири болуп саналат. Ошондой эле, алар аба-ырайынын өзгөрүүлөрүнө туруштук бере алган инфратүзүм курууга басым жасап жатышканын (респонденттердин 45%) билдиришкен.

Аба-ырайынын жана климаттын өзгөрүшү биологиялык ар түрдүүлүккө да өз таасирин тийгизе турганы белгилүү. Ылдыйкы айылдарда жашаган респонденттердин 46% жапайы жаныбарлардын байырлоо адаттары өзгөрүп жаткандыгын, ал эми 38% айрым түрлөрдүн санынын азайганын маалымдаган. Бийик тоолуу аймактарда жашаган респонденттер да жапайы жаныбарлардын таралышынын өзгөрүшүн (36%) жана катуу суукка байланыштуу биотүрдүүлүк (жапайы жаныбарлар) жоготууга учурап жаткандыгын (респонденттердин 23%) айтып беришкен.

Климаттын адам менен жапайы жаратылыштын өз ара карым-катнашына тийгизген таасири

Аркар (*Ovis ammon*)

Жалпы аталышы:	Аркар
Илимий аталышы:	<i>Ovis ammon</i>
Географиялык аймагы:	Афганистан, Кытай, Индия, Казакстан, Кыргызстан, Монголия, Непал, Пакистан, Россия, Тажикстан, Өзбекстан
Кыргызстандагы популяциянын саны:	21,277 (2024)
Азыгы:	Өсүмдүктөр менен азыктанат: чөптөр жана бадалдар
Жашоо чөйрөсү:	Абанын температурасы кескин өзгөрүп турган адырлуу жана тоолуу аймактар
Мүнөздөмөлөрү:	Эң ири жапайы кой; узун спираль өндөнгөн буралма мүйүзү бар; ак илбирстер менен карышкырлар үчүн маанилүү олжо, азык
Эл аралык жаратылышты коргоо союзу (ЭЖКС - IUCN) Кызыл тизмесиндеги статусу:	Коркунуч абалына жакын тургандар
Кыргызстандын Кызыл китеби:	Кызыл китепке киргизилген

Негизги коркунучтар:

Аркарлар тоолуу аймактардын түзөң, кеңири өрөөндүү, жарым чөлдүү жерлерин байырлап келген, ошондой эле адырлуу, бөксө тоолуу аймактарда, аба-ырайы кескин өзгөргөн бийик тоолордо да кездешет. Буга чейин Кыргызстандагы аркар-кулжанын популяциясы олуттуу кыскарып кеткен, ал эми мыйзамсыз аңчылыктын кесепетинен жана мал менен атаандаштыктын айынан аркарлар мурда жашаган аймактардын көп бөлүгү жоготулган. Бирок өзгөчө корголуучу аймактардын жана аңчылык чарбалардын жылдык санагыч отчетторго негизделген расмий статистика акыркы он жылда аркарлардын жалпы саны көбөйгөнүн көрсөтөт. Алсак 2024-жылы 21,277 баш аркар-кулжа катталган, ал эми 2014-жылы бул кийиктердин саны 15,350 башты түзгөн.

Аркарлардын кырылып жок болушуна алып келүүчү негизги коркунуч - бул мыйзамсыз аңчылык болуп саналат жана адамдардын тынчтык бербеген тынымсыз басымы аркар-кулжаларды жашоого ыңгайсыз аймактарга орун которууга мажбурлайт. Климаттын өзгөрүшүнүн браконьерликтин

күчөшүнө тийгизген таасири толук или жетиштүү деңгээлде изилдене элек. Жайыт ресурстары азайып, кийиктер байырлаган аймактар тарып, жогорку бийиктиктеги жайыттарга мал жайыла баштаган себептүү адамдар улам сайын кийиктерге жакындап барышына жана мыйзамсыз аңчылык кылуусуна өбөлгө түзүлөт. Климаттык өзгөрүүнүн тоолуу жамааттардын негизги тиричилик булагына (башкача айтканда, мал чарбачылыгына) таасирин тийгизери күтүлөт, эгерде мал чарбасында экономикалык туруксуздук жаралса, бул мыйзамсыз аңчылыктын көбөйүшүнө алып келиши ыктымал.

Малдын санынын өсүшү, тоолуу аймактардагы жайыттарда малды жаюунун кеңейиши жана адамдардын бийик тоолуу жайыттарды ээлеп алуусу тоют үчүн атаандаштыкты жаратып, жапайы жаныбарлардын жашоо аймагын тарытат жана тиричилик адаттарын бузат. Климаттын өзгөрүшү малды бийик аймактарга жаюуга жана откоруу мөөнөтүн өзгөртүүгө алып келет, бул аркар менен малдын атаандаштыгын күчөтөт.

- Мамлекеттик мыйзамдар аркарды жыл бою үзгүлтүксүз атууга тыюу салат, бирок аңчылык туризмдин алкагында карыган кулжаларды чектелген санда атууга уруксат берет. Бул тажрыйбага тыюу салуу үчүн аракеттер жүрүүдө. Бирок жылдык квоталар жалпы аркар популяциясынын санына салыштырмалуу абдан төмөн жана жашы жетип калган кулжаларды олжолоо кийиктердин жалпы динамикасына эч таасир этпейт. Аңчылык туризми аркарды мыйзамсыз аңчылыктан коргоо жана анын жашоо чөйрөсүн сактоого түрткү берет, айрыкча бул ишке жергиликтүү элди тартуу аларды мыйзамсыз аңчылыктан баш тартуусуна түрткү бериши мүмкүн. Өкмөт жана чечим кабыл алуучу тараптар жапайы жаратылышты башкаруу аймактарында ынтызардык негизиндеги сактоо иштерин натыйжалуу жүргүзүү жолдорун караштырышы мүмкүн, мисалы жергиликтүү калктын демилгелери менен тыгыз иштешүү жана алынган кирешенин бир кыйла бөлүгүн жергиликтүү жамааттарга бөлүү

2. Туруктуу жер пайдалануу саясатын ишке ашыруу, аркарлар жашаган жерлерди адамдын пайдалануусу (айрыкча малдын жайылышы) боюнча кызматташууну өнүктүрүү. Мисалы:

- Аркарлардын муктаждыгын жайыттарды башкаруу пландарына, коомдук өнүктүрүү пландарына жана башка жер башкаруу пландарына киргизүү.
- Малчылардын иттеринин санын чектөө, алардын кыймылын көзөмөлдөө,
- мал жаюуну жөнгө салуу, тоют үчүн атаандаштыкты жана тоскоолдуктарды чектөө жана жайыт мезгилине ылайык келбеген мал жаюунун таасиринен жайыттын деградациясына жеткирбөө.
- Малдын санынын аркарлардын жана башка жапайы жаныбарлардын жайыт муктаждыктарын эске алуу менен тиешелүү жайыт сыйымдуулугуна ылайык болушун камсыз кылуу.
- Жергиликтүү жамааттарга жана жер пайдалануу топторуна негизги ыйгарым укуктар жана жоопкерчиликтер боюнча аныкталган негизде туруктуу туризм, аарычылык, жөнгө салынган аңчылык мүмкүнчүлүктөрү сыяктуу

кошумча турмуш тиричилик ыкмаларын колдонуусуна түрткү берүү.

- Корголуучу жаратылыш аймактардан тышкары экологиялык коридорлорду жана коомдук негиздеги жапайы жаныбарларды башкаруу аймактарын түзүү, эгерде туруктуу пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү бар болсо мыйзамсыз аңчылыкка каршы күрөштү жана малды туура жаюу менен өз ара кызматташууну колдоо

3. Аркар жана алардын жашоо чөйрөсүн коргоо чараларын линиялык инфратүзүмдүн жана өнөр жай өнүгүү пландоосуна киргизүү, зыянды азайтуу принциптерин эске алуу менен:

- Жапайы жаныбарлардын миграциясына жолтоо кылган бардык тоскоолдуктарды аныктоо үчүн байкоо жүргүзүү, мисалы линиялык инфратүзүмдүн (чек ара тосмолору менен бирге) жана башка курулмалардын аныкталган тоскоолдуктарын жоюу же аларды кийиктер же башка жандыктар өтүүгө мүмкүн болгондой өзгөртүп уюштуруу чараларын аныктоо.
- Бардык өнүктүрүү иш-чараларын (инфратүзүм, кен казып алуу, туризм)

кылдат баалоо, аркарлардын популяцияларына жана жашоо чөйрөлөрүнө зыян келтирбеген пландарга артыкчылык берүү жана мүмкүн болуучу терс таасирлерди жоюу.

- Келечектеги инфратүзүм долбоорлорунун экологиялык таасирлерин баалоо ченемдерине жапайы жаныбарлардын орун которуу жана башка муктаждыктарын киргизүү боюнча саясатты иштеп чыгуу, анын ичинде терс таасирлерди алдын алуу жана мүмкүн болгон терс таасирлерди жоюу.

4. Өзгөчө корголуучу аймактарды каржылоону жакшыртуу, инфратүзүмдөр, жабдуулар жана адамдык ресурстар менен камсыз кылууну жакшыртуу, ошондой эле аркар-кулжаларды коргоо боюнча иш-чараларды өзгөчө корголуучу аймактарды башкаруу пландарында өзүнчө карап чыгуу.

5. Мал чарбачылыгын ветеринардык башкарууну жакшыртуу, милдеттүү эмдөөлөр, ветеринардык текшерүүлөр жана малдын ден соолугун сактоого багытталган башка чаралар аркылуу малдан жугуучу жугуштуу оорулардын коркунучтарын азайтуу.

6. Хан-Теңири мамлекеттик жаратылыш паркы жана Нарын мамлекеттик жаратылыш коругу үчүн:

- Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын, жаратылыш паркын жана корукту райондорго бөлүштүрүүнү жана буфердик зонасын башкарууну ылайыктоо.
- Аркарларды коргоо муктаждыктарын эске алуу менен малдын жайылышын санына, түрүнө, мезгилдүүлүгүнө жараша жана жайыттар менен малчылар жайгашкан жерлери боюнча чектөө, айрыкча аркарлардын тукум улоосу үчүн оптималдуу жашоо чөйрөлөрүн сактоо, жайыт өсүмдүктөрүнүн жакшы абалына жетишүү жана жеткиликтүү кышкы тоют менен камсыздоо.
- Мамлекеттик өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактардан тышкары, аркарлардын азыркы жана келечектеги жашоо чөйрөлөрүндө ОЕСМ чараларын (Коомчулукка негизделген башка натыйжалуу жаратылышты коргоо чараларын) коомдук негиздеги жапайы жаныбарларды башкаруу аймактарын жана ушуга окшош коргоо аймактарын түзүү жана ошол жерлерди мал чарбасы жана аркарлар үчүн туруктуу жашоо чөйрөсү катары пайдаланууну интеграциялоо.

Эл аралык кызматташтык:

Аркар 2011-жылы жер которуучу жаныбарлардын түрлөрү боюнча Конвенциянын (CMS) II Тиркемесине кошулган, бул аны сактоо жана башкаруу иштери эл аралык келишимдерди талап кыларын билдирет. Бул Борбордук Азиялык сүт эмүүчүлөр демилгеси (CAMI) тарабынан камтылган түрлөрдүн бири (11.24-резолюция (Rev.COP13)) болуп саналат. 2014-жылы өзүнчө түр боюнча иш-аракеттер планы кабыл алынган. 2024-жылы Казакстанда аркарларды коргоо боюнча 2024-2032-жылдарга жаңыланган иш-аракеттер планы аркар-кулжалар байырлаган мамлекеттердин өкүлдөрүнүн жолугушуусунда кабыл алынган. Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрүн эл аралык соодалоо жөнүндө конвенцияга (CITES) ылайык, Кыргызстанда кездешүүчү аркарлардын түрчөлөрү өзүнчө түр катары II тиркемеде келтирилген.

Европа Биримдигинде аркарлар Европалык комиссиянын жапайы жаныбарларды соодалоо боюнча Эрежесинин В Тиркемесине киргизилген. (EC Reg. No 709/2010, amending EC Reg. No. 338/97).

Америка Кошмо Штаттарында аркар Жоголуп бара жаткан түрлөр жөнүндө мыйзамдын (ESA) «жок болуп кетүү коркунучунда турган» категориясына киргизилген, бул АКШнын Балык ресурстарын жана жапайы жаныбарларды коргоо кызматынын чектөөлөрүнө жана атайын берилген уруксатына ылайык ошол өлкөлөрдө мыйзамдуу олжолонгон аркарларды импорттоого уруксат берген классификация. Кыргыз Республикасынын юридикалык документтеринде жана уруксат кагаздарында АКШнын Балык ресурстарын жана жапайы жаныбарларды коргоо кызматынын талаптарына ылайык импорттоого уруксат берилген аңчылык олжолорунун объектиси катары *Ovis ammon polii* түрчөсү гана көрсөтүлгөн. Кыргызстандагы аркарлардын түрчөлөрүнүн айырмачылыктары, таралышы, саны жана өнүгүү тенденциялары боюнча акыркы маалыматтарды эске алуу менен *Ovis ammon* аркарынын түрчөлөрүн тиешелүү мыйзамдык документтерде жана уруксаттарда өз-өзүнчө айырмаланбаган түр катары киргизүү практикасын кайра карап чыгуу аркарларды сактоо үчүн туруктуу аңчылык туризмдин бардык потенциалын ачууга жардам бермек.

Тоо эчки/теке (*Capra sibirica*)

Жалпы аталышы:	Тоо эчки/теке
Илимий аталышы:	<i>Capra sibirica</i>
Географиялык аймагы:	Афганистан, Кытай, Индия, Казакстан, Кыргызстан, Монголия, Пакистан, Россия, Тажикстан, Өзбекстан
Кыргызстандагы популяциянын өлчөмү:	54,542 (2024)
Азыгы:	Өсүмдүктөр менен азыктануучулар: чөптөр, бадалдар
Жашоо чөйрөсү:	Бийик аска-зоолуу аймактар, бийик тоолуу жайыттар.
Мүнөздөмөлөрү:	Жапайы тоо эчки-текенин эң ири түрлөрүнүн бири; денеси салмактуу, карыган сайын салмагы арткан чоң мүйүздүү жаныбар.
ЭЖКС Кызыл тизмесинин статусу:	Коркунуч абалына жакын тургандар *
Кыргызстандын Кызыл итеби:	Кызыл китепке киргизилген эмес

*Популяциянын үч муундун ичиндеги (21 жылга белгиленген) санынын төмөндөө ылдамдыгы ЭЖКС Кызыл китебинин 30% босого чегине жакындашы мүмкүн, бул анын статусун "Аялуу" категориясына өзгөртөт. Бирок колдо болгон маалыматтар жетиштүү түрдө ишенимдүү эмес жана кеңири аймакты камтыбайт.

Негизги коркунучтар:

Алыскы жайыттарга мал жаюу жана мал кайтарган иттердин кошо барышы жапайы эчки-текенин жашоо чөйрөсүнүн бузулушуна жана жайыт ресурстарына карата мал менен атаандаштыкты пайда кылышы мүмкүн. Климаттык өзгөрүүнүн ушул коркунучтарга тийгизген таасири ар кандай. Тоо эчкилердин горизонталдуу эмес вертикалдуу миграциясы көбүнчө тоюттун жетишсиздиги жана температура менен шартталган. Жайкысын тоо эчки/текелер бийик тоолорго жер которот, ал эми кышында кар жааганда төмөнкү аймактарга жана/же күңгөй беттерге ооп келет. Кардын кеч кетиши жана жана температуранын жогорулашы күтүлүп жаткан себептүү тоо эчкилер жана мал бийик аймактарга көчөт, мындан кийиктер үчүн жеткиликтүү чөйрө кыскарышы ыктымал, бул болсо жайыт үчүн атаандаштыкты күчөтүп, кийиктердин жашоо чөйрөсүнүн бузулушуна алып келет.

Айтсак, мыйзамсыз аңчылык жана эт, олжо жана спорттук максаттар үчүн начар көзөмөлдөнгөн мыйзамдуу аңчылык сыяктуу антропогендик басым тоо эчки/

текелердин санынын азайышына жана түрдүн жергиликтүү аймактарда жок болуп кетишине себеп болушу мүмкүн. Кыргызстанда аң уулоого ички аңчылык программасы жана чет өлкөлүктөр үчүн спорттук аңчылык программасы аркылуу уруксат берилген. Жакында Кыргызстандын кээ бир райондорунда тоо эчки/текенин популяциясынын расмий саны көбөйгөнү айтылган; бирок учурдагы жалпы саны жана таралуу аймактары дагы деле алардын тарыхый деңгээлинен алда канча төмөн. Климаттык өзгөрүүнүн мыйзамсыз аңчылыктын жана көзөмөлгө алынбаган аң уулоонун интенсивдүүлүгүнө болгон таасири изилдене элек. Бирок климаттык өзгөрүүнүн тоолуу жаматтардын негизги тиричилик булактарына (мал чарбасына) терс таасир тийгизээри күтүлөт, андыктан экономикалык туруксуздук мыйзамсыз аңчылыктын күчөшүнө алып келиши мүмкүн.

Башка коркунучтар:

- Пастереллез, плевропневмония, некробациллез, шарп ылаңы, котур (саркоптоза) сыяктуу жугуштуу

жана суур сыяктуу башка жапайы жандыктардын жашоосунун тынчын алган же кол салып өлтүрүп коюучу мал кайтарган иттерди пайдаланууга чектөө киргизүү.

- Жугуштуу ооруларды көзөмөлдөө механизмдерин түзүү жана малды жапайы жаныбарларга жуга турган ооруларга карата толук эмдөө.
- Тоо эчки/текелердин жана алардын жашоо чөйрөсүнө басымды төмөндөткөн ыктыярдуу чараларды колдогон жаратылышты коргоо стимулдарын ишке киргизүү (мисалы жаратылышка негизделген туризм; жергиликтүү аңчылык жана чет элдиктер үчүн аңчылык туризми үчүн ылайыкталган туруктуу колдонуу; адам менен жапайы жаратылыш арасындагы карама-каршылыктарды азайтууга колдоо көрсөтүү ж.б.).

2. Мыйзамсыз аңчылык жана аны менен байланышкан башка мыйзам бузууларга каршы күрөшүүнү жакшыртуу үчүн айып пул салуу, күзөт жүргүзүү, егерлерди окутуу жана эрежелердин жамаат деңгээлинде сакталышын камсыз кылуу аркылуу колдонуудагы коргоо чараларын күчөтүү жана кошумча чараларды кабыл алуу.

3. Тоо эчки/текелердин миграциясына жолтоо кылган чектөөчү линиялык инфратүзүмдү (мисалы, чек ара

тосмолору) алып салуу же аларды жапайы жаныбарлардын өтүүсүнө ылайыктап өзгөртүү.

4. Тоо эчки/текелердин экологиясын, жашоо чөйрөсүнүн өзгөрүшүн, популяциялык санын, жүрүм-турумунун өзгөрүшүн жана ооруларын, ошондой эле климаттын өзгөрүшүнүн бул факторлорго тийгизген таасирин изилдөө.

5. Жөнөкөй режимде корголгон аймактардын зоналарында мал жаюуга чектөөлөрдү киргизүү жана ал чектөөлөрдү сактоону камсыз кылуу. Анын ичинде Нарын мамлекеттик жаратылыш коругу менен Хан-Теңир мамлекеттик жаратылыш паркын байланыштырган Сырт аймагында жаратылышка негизделген туризм, туруктуу аңчылык жана башка чечимдерди пайдалануу аркылуу тоо эчкилерди сактоо үчүн коомдук негизде башкарылган жапайы жаратылышты коргоо аймактарын түзүү.

Эл аралык кызматташтык:

Жаратылышты коргоонун эл аралык союзу тоо эчки/текелердин саны кыскарып бараткан «Жоголуу коркунучуна жакын» абалда деп эсептейт. CITES бул түрдү Пакистан үчүн III Тиркемеге киргизди, бул туруктуу эмес же мыйзамсыз эксплуатациянын алдын алуу үчүн өлкөлөр ортосунда кызматташтыкты колдойт.

Тянь-Шань маралы (*Cervus canadensis songaricus*)

Жалпы аталышы:	Тянь-Шань маралы
Илимий аталышы:	<i>Cervus canadensis songaricus</i>
Географиялык аймагы:	Казакстан менен Кыргызстандын тоо кыркалары
Кыргызстандагы популяциянын өлчөмү:	689 (2024)
Азыгы:	Өсүмдүктөр менен азыктануучулар: чөптөр, жалбырактар, бүчүрлөр
Жашоо чөйрөсү:	Салкын чөлкөмдөр, ачык токойлор, жайлоолор жана тоолуу аймактар; жашынуу үчүн арча токойлорун колдонот*
Мүнөздөмөлөрү:	Бугулар тукумундагы багыштан кийинки экинчи эң чоң түр; илбирс, күрөң аюулар жана карышкырлар үчүн маанилүү олжо
ЭЖКС Кызыл тизмесинин статусу:	Аз коркунуч туудургандар**
Кыргызстандын Кызыл итеби:	Кызыл китепке киргизилген

*Бул токойлор азыркы учурда температура менен жаан-чачындын ылайыктуу айкалышы менен ичке тилкеде кездешет. Бирок бул чөйрө климаттын өзгөрүшүнүн таасиринен улам өзгөрүшү же жок болуп кетиши мүмкүн.

***Cervus canadensis songaricus* IUCN Кызыл тизмесинде өзүнчө кошулган түр катары каралбайт, бирок *C. s. sibiricus* түрүнө кирет.

Негизги коркунучтар:

Адамдын иш-аракети Тянь-Шань маралынын жашоо чөйрөсүнүн жоголушуна жана бөлүнүп-жарылышына алып келген, натыйжада Тянь-Шань маралынын учурдагы таралган аймагы анын тарыхый аймагынын кичинекей бөлүгүн гана түзөт. Ал учурда Кыргызстанда жана Казакстанда Тянь-Шань тоосунун бир нече өзүнчө бөлүктөрүн, ошондой эле Жунгар Ала-Тоосунун тутумун камтыйт (Казакстандын түндүгүндөгү маралдар Сибирь же Алтай маралы, өзүнчө түрчө).

Адамдын маралга таасир эткен айрым иш-аракеттери:

- Мыйзамсыз аңчылык - бул түздөн-түз өлүп жок болуудан тышкары маралды баш калкалоо үчүн тоюту аз токойлорго өтүүгө мажбур кылат.
- Жайыт өсүмдүктөрүнүн деграляциясына алып келген үзгүлтүксүз мал жаюу жана мал кайтарган иттердин тынчтыкты бузушу маралдарды мал ооруларына туруксуз кылат жана табигый кышкы жайыттарына жетүү жөндөмүнө таасир этет.

- Тоолуу аймактардагы инфратүзүм жана айыл чарбанын өнүгүшү дагы маралдардын кышкы табигый жайыттарга жетүү мүмкүнчүлүгүнө таасир этет.

Башка коркунучтар:

- Генетикалык булгануу жана гибриддешуу ыктымалдуулугу Сибирь Алтайынан келип чыккан маралдарды кое беришинен улам жогорулашы мумкун. Тянь-Шань маралы таанылган түрчө болбосо дагы өзүнчө коргоо бирдиги катары сактоого татыктуу. Эгерде тактуу бугулар *Cervus nippon* жана европалык кызыл бугулар *Cervus elaphus* менен бугу фермаларында чогуу кармалса же табигый чөйрөгө аңчылык максаттарында кое берилген болсо Тянь-Шань маралынын бугунун башка түрлөрү менен потенциалдуу гибриддешүү тобокелдиги жаралышы мүмкүн.

Климаттын өзгөрүшү маралдар үчүн суунун жетишсиздигине алып келиши мүмкүн, бирок негизги таасир алардын жашоо чөйрөсүнүн жана тоют базасынын

жакшыртуу үчүн айып пул салуу, күзөт жүргүзүү, егерлерди окутуу жана жамаат деңгээлинде сактоо иш-аракеттери аркылуу колдонуудагы чараларды күчөтүү жана кошумча чараларды киргизүү.

- Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын каржылоону жакшыртуу жана материалдык жардам көрсөтүүнү өнүктүрүү.
- Маралдар байырлаган жерлерди адамдар дагы пайдаланган шарттарда алардын жанаша жашоосуна көмөктөшкөн жана мал менен атаандаштыкты төмөндөтүү үчүн жайыттарды башкаруу практикасына жапайы жаратылышты жана корголуучу аймактарды/ коридорлорду камтыган саясатты кабыл алуу. Тянь-Шань маралынын ландшафттарында мал чарбачылыгы, өсүмдүк өстүрүүчүлүк, токой чарбасы, туризм жана аңчылык менен бирге жашоого шарт түзгөн комплекстүү жер пайдалануу тажрыйбасын иштеп чыгуу.
- Жаратылышты коргоого стимул берүүчү ишмердик аркылуу жанаша жашоого колдоо көрсөтүү, мыйзамдарды сактоо жана мыйзамсыз аңчылыктан коргоо, мисалы жапайы жаратылышты башкаруунун бөлүнгөн аймактарында туруктуу аңчылык жана аң уулоо колдонулбаган табият туризм

өнүктүрүүгө түрткү берүү. Бул жергиликтүү жамааттар жана жер пайдалануучулар сыяктуу так аныктаган пайдалануучулар тобунун так укуктары менен милдеттенмелерине негизделүүгө тийиш.

- Малдан жугуучу оорулардын тобокелдигин төмөндөтүү үчүн милдеттүү эмдөө, ветеринардык текшерүү жана малдын ден соолугун чыңдоочу башка чаралар аркылуу ветеринардык башкарууну жакшыртуу зарыл.
- Жаныбарлардын орун которуу кыймылына тоскоол болгон линиялык инфратүзүмдү (мисалы чек ара тосмолорун) алып салуу. Бул маралдын климаттын өзгөрүшүнө ыңгайлашып, жашоо чөйрөсүнүн кеңейишине жана сезондук байырлаган чөйрөсүн өзгөртүүсүнө шарт түзөт, ошондой эле бөлүнүп обочодо калган популяциялардын ортосундагы байланышка жана кан алмашууга, горизонталдык жана вертикалдык миграциянын жолдорун сактоо аркылуу мурунку таралган аймакты кайра ээлөөгө мүмкүндүк берет.
- Бардык өнүктүрүү иш-чараларын (инфраструктура, казып алуу, туризм) кылдат баалоого, терс таасирлерди болтурбоого жана боло турган терс таасирлерди жумшартууга артыкчылык

берүү.

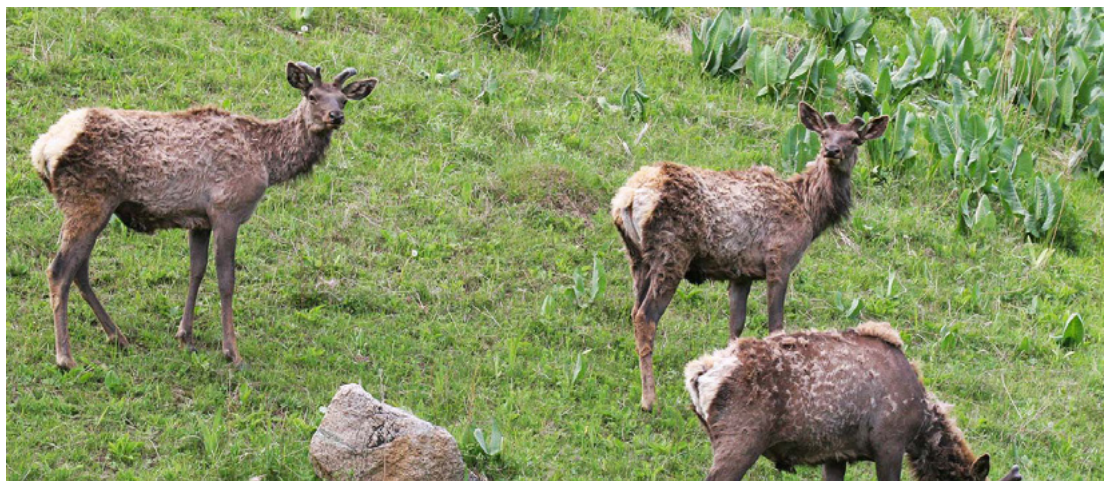
Нарын мамлекеттик жаратылыш коругуна төмөнкүлөр сунушталат:

- Коруктун жана анын буфердик зонасын башкарууну жана райондоштурууну ылайыктоо.
- Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймагынын чегинен тышкаркы же ага жанаша жерлерде маралдардын учурдагы жана потенциалдуу жашоо чөйрөсүндөгү жапайы жаратылышты башкаруу аймактарын түзүү мүмкүнчүлүгүн караштыруу.
- Маралдар үчүн туруктуу жана жагымдуу мал жаюу ыкмаларын колдонууга киргизүү.
- Популяциянын саны жетиштүү өлчөмгө жеткенден кийин анын деңгээлинде аңчылыкты башкаруунун туруктуу режимин түзүү.
- Үзгүлтүксүз мал жаюу, токойлорду кыюу жана инфратүзүмдү өнүктүрүү иш-аракеттеринин таасири менен маралдын жашоо чөйрөсүнүн жоголушун жана үйүрлөрдүн обочо бөлүнүп калышын төмөндөтүү жана алдын алуу үчүн Нарын мамлекеттик жаратылыш коругунун кызматкерлерин окутуу.
- Нарын мамлекеттик жаратылыш коругундагы маралдар байырлаган аймактарды учурдагы пайдаланууну, артыкчылыктуу сезондук жашоо чөйрөлөрүн, ошондой эле аларга таасирин тийгизген факторлорду изилдөө. Колдо болгон маалыматтар маралдарды мыйзамсыз аңчылыктан коргоонун, аларга өзгөчө кышында ачык жана жарым-жартылай ачык жашоо чөйрөсүн пайдаланууга мүмкүндүк

берүү зарылдыгы жөнүндө айтып турат. Маралдар өзгөчө корголуучу аймактан тышкары жайгашкан тоолордун кары жука күңгөй беттерин толук түрдө пайдалана алышат. Эгерде туруктуу пайдалануунун варианттарын ишке ашырууга мүмкүн болсо, анда жамаат деңгээлинде жапайы жаратылышты башкаруу аймактарын түзүү мыйзамсыз аңчылыкка каршы күрөшүү чараларын колдоого жана кайберендин бакма мал менен жанаша жашоого ыңгайлашуусуна көмөктөшө алат.

- Маралды табигый негизде калыбына келтирүү райондоруна артыкчылык берүү менен Нарын мамлекеттик жаратылыш коругундагы марал популяциясынын башка аймактардагы, мисалы Хан-Теңир мамлекеттик жаратылыш паркынын жана Ысык-Көл облусунун аймагын жердеген марал популяцияларынын ортосунда өз ара тыгыз байланышын түзүү.

Негизги коркунучтарды аныктоо жана Тянь-Шань маралынын популяцияларын сактоо жана келечекте туруктуу аңчылыкты башкаруу боюнча биргелешкен чечимдерди кабыл алуу үчүн мергенчилер/аңчылык компаниялары, Илимдер академиясы, Жайыт департаменти жана Биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана өзгөчө корголуучу аймактар департаменти, жергиликтүү чечим кабыл алуучулар, жергиликтүү мекемелер (жайыт комитеттери), туроператорлор жана башка кызыкдар тараптар менен кеңири консультацияларды өткөрүү зарыл.

Илбирс (*Panthera uncia*)

Жалпы аталышы:	Илбирс
Илимий аталышы:	<i>Panthera uncia</i>
Географиялык аймагы:	Афганистан, Бутан, Кытай, Индия, Казакстан, Кыргызстан, Монголия, Непал, Пакистан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстан
Кыргызстандагы популяциянын өлчөмү:	246-366 Кыргызстандагы ак илбирстин популяциясын баалоо (2024)
Азыгы:	Жырткыч: туяктуу жаныбарлар (аркар, тоо эчки), майда сүт эмүүчүлөр (суур, коён), кээде канаттуулар жана бакма мал
Жашоо чөйрөсү:	Аска-зоолуу бийик тоолор
Мүнөздөмөлөрү:	Тоо экосистемаларынын биологиялык бүтүндүгүн сактаган маанилүү түр; "ак карлуу тоолордун ээси" катары белгилүү.
ЭЖКС Кызыл тизмесинин статусу:	Аярлуулар
Кыргызстандын Кызыл китеби:	Кызыл китепке киргизилген

Негизги коркунучтар:

Илбирстердин негизги олжосу болуп жапайы туяктуулар саналат жана ал түрлөргө мыйзамсыз аңчылык кылуу жырткычтар үчүн азыктын жеткиликтүүлүгүн азайтат. Малдын санынын көбөйүшү жана жайыттарды начар башкаруу жапайы жандыктардын жашоо чөйрөсүн жана тоюттун сапатын начарлатат, аны менен бирге азыгынын жеткиликтүүлүгүн да төмөндөтөт. Эки фактор тең илбирстин малга кол салуу тобокелдигин жогорулатат, бул аларга каршы өч алуу аңчылыгына чыгууга түрткү болушу мүмкүн. Климаттын өзгөрүшү жапайы жаныбарлардын жашоо чөйрөсүнүн жана малды жаюу аймактарынын мейкиндик боюнча өзгөрүшүнө алып келди, мындан улам илбирске жем болуучу жандыктардын табияттагы таралышы өзгөрүп, кийиктер менен малдын ортосундагы жайыт үчүн атаандаштык күчөй баштады.

Башка коркунучтар

- Илбирсти атайылап жана кокустан кармап алуу, алардын терисин жана башка дене бөлүктөрүн алуу максатында мыйзамсыз аңчылык кылуу кошумча коркунучтар болуп саналат. Климаттын өзгөрүшү тоолуу жамааттарда экономикалык абалды начарлатышы мүмкүн, мындан улам мыйзамсыз соодалоо үчүн илбирстерге карата аңчылык көбөйүшү ыктымал.
- Пайдалуу кендерди казып алуу жана

энергетиканы өнүктүрүү да потенциалдуу коркунуч болуп саналат, анткени мындай иш-аракеттер алардын жашоо чөйрөлөрүн өзүнчө бөлүктөргө ажыратып салат, бул жырткычтын байырлоо аймагынын кыскарышына жана генетикалык байланыштын жоголушуна алып келет. Жеке менчик өндүрүшкө жана улуттук коопсуздукка (мисалы, чек ара тосмолору) байланышкан линиялык инфратүзүм дагы илбирстин жашоо чөйрөсүнүн фрагментациялануусуна себеп болот. Климаттын өзгөрүшү алар каттаган жолдорго таасирин тийгизет, андыктан линиялык инфратүзүмдү курууда жапайы жаныбарлар үчүн өтүүгө ылайыктуулугу эске алынбаса, алардын "тоскоолдук" таасири көйгөйдү бир кыйла тереңдетет.

- Колдогу мал жандык илбирстердин олжосуна таасир этүүчү илдеттердин булагы болушу мүмкүн, атап айтканда, шарп (FMD), майда кепшөөчү жандыктардын чумасы (PPR) жана котур (саркоптоза) сыяктуу ооруларды жуктурушу ыктымал, булардын өз учурунда илбирске да зыяны тийиши мүмкүн. Малчылар баккан иттердин илбирс жашаган аймактарга жакындыгы ар кандай ылаңдардын жана кутурма оорусунун жугуу коркунучун пайда кылышы ыктымал. Климаттын өзгөрүшү оорулардын жугушун көбөйтүшү мүмкүн, себеби илбирстер менен алардын жеми болгон жапайы туяктуу жаныбарлардын жана мал-жандыктардын

тартууну жакшыртуу, мыйзамсыз ишмердүүлүктүн себептерин аныктоо жана ага каршы күрөшүү, маалыматтарды чогултуу, анализдөө жана бөлүшүү механизмдерин жакшыртуу, ошондой эле CITES менен кызматташуу аркылуу жетишүүгө болот. Бул аракеттердин мисалдары төмөнкүлөрдү камтыйт:

- мыйзамсыз аңчылыктын жана ага байланыштуу бузуулардын алдын алуу үчүн айып пулдарды, күзөт жүргүзүүнү, егерлерди окутуу жана жамаат деңгээлинде көзөмөлдөө, укуктук механизмдерди ишке ашыруу;
- илбирстин жана анын дене бөлүктөрүнүн мыйзамсыз соодасын көзөмөлдөө жана ага каршы күрөшүү үчүн тиешелүү министрликтердин (мисалы, Коопсуздук жана Бажы кызматтары) ортосунда өнөктөштүк түзүү.

3. Жашоо чөйрөлөрүнүн фрагментациялуусун азайтуу үчүн:

- Чек ара тосмолору сыяктуу линиялык инфратүзүмдү алып салуу же аларды жапайы жаныбарлар өтө ала тургандай кылып өзгөртүү.
- Илбирстер жашаган чөйрөдөгү негизги өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын бириктирүүчү экологиялык коридорлорду белгилөө жана жаныбарлар өтө турган багыттарга инвентаризация жүргүзүү.
- Инфратүзүмдүк долбоорлорду

экологиялык таасирин баалоо учурунда жапайы жаныбарлардын орун которуу жолдорун жана муктаждыктарын эске алууга милдеттендирүү, анын ичинде терс таасирлердин алдын алуу жана мүмкүн болуучу терс таасирлерди азайтуу чараларына артыкчылык берүү.

- Илбирстин жер которуусуна жана экосистема байланыштарын жакшыртууга көмөктөшүү, аларды коргоо чараларын жана мониторинг жүргүзүүнү жакшыртуу үчүн Кытай, Казакстан, Тажикстан жана Өзбекстан менен чек ара кызматташтыгын бекемдөө ж.б.
- Бардык өнүгүү ишмердүүлүктөрүнө карата (инфратүзүм, тоо-кен өндүрүү, туризм) кылдат баалоо жүргүзүү жана илбирстин популяциясына жана алардын жашоо чөйрөсүнө зыян келтирбеген жана ар кандай күтүүсүз терс таасирлерди азайта турган пландаштырууга артыкчылык берүү.

Жалпысынан илбирстер жашаган өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары бул түрлөрдү башкаруу пландарына натыйжалуу киргизүү үчүн кошумча жардамды талап кылат. Бул каржылоону жана техникалык жардамды көбөйтүүнү камтыйт, өзгөчө кызматкерлер үчүн жабдуулар, окутуулар жана аймактарга күзөт жүргүзүү үчүн транспорт каражаттары зарыл. Ошондой эле, коомдук жаратылышты коргоо

уюмдарын жана жаратылышты коргоого багытталган жеке менчик аңчылык чарбаларын колдоого алуу керек, экологиялык коридорлорду дагы таануу зарыл.

Эл аралык кызматташтык:

Илбирстер CMS I тиркемесине *Panthera uncia* деген аталыш менен киргизилген жана Борбордук Азия сүт эмүүчүлөрүнүн демилгеси (СAMI) тарабынан корголгон түрлөрдүн бири болуп саналат (11.24 резолюция (Rev.COP13)). Алар «Жолборстор жана башка азиялык чоң мышыктар» 9.3 CMS рекомендациясына да киргизилген, ал бир катар мамлекеттерди Азиянын чоң мышыктар түрлөрүн сактоо жана башкаруу максатында биргелешкен чек аралык кызматташууну күчөтүүгө чакырат.

Окшош тоо экосистемаларында жашаган илбирстер жана аркарлар үчүн CMS иш-чаралары Илбирсти жана анын экосистемасын сактоо боюнча Глобалдык программасынын Катчылыгы (GSLEP)

алкагында жаратылышты коргоо аракеттерине шайкеш келүүгө тийиш. GSLEP илбирс байырлаган мамлекеттердин, бейөкмөт уюмдардын, өкмөттөр аралык уюмдардын, жергиликтүү жамааттардын жана жеке сектордун ортосундагы кызматташуунун бирдиктүү негизин камсыз кылат. Программа ландшафттык деңгээлде транс чек аралык сактоону камсыз кылуучу табигый экосистема аркылуу ак илбирстин жаратылышта узак мөөнөттүү жашоосун камсыз кылууга багытталган.

Европа Биримдигинде илбирс Европалык комиссиянын жапайы жаныбарларды соодалоо боюнча Эрежесинин А Тиркемесине киргизилген. (2023-жылдын 15-майындагы Регламент (ЕБ).2023/966)

CITES Конвенциясына ылайык, илбирс I Тиркемеге *Panthera uncia* деген аталыш менен киргизилген, анда бардык эл аралык соодалоого тыюу салынган жана жок болуп бара жаткан түрлөр камтылган.

Тянь-Шань күрөң аюусу (*Ursus arctos isabellinus*)

Жалпы аталышы:	Тянь-Шань күрөң аюусу
Илимий аталышы:	<i>Ursus arctos isabellinus</i>
Географиялык аймагы:	Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Өзбекстан
Кыргызстандагы популяциянын өлчөмү:	612 (2024)
Азыгы:	Тамак тандабайт; чөптөр, өсүмдүктөр, тамырлар, мөмөлөр, жаңгактар, ошондой эле мүмкүн болгон учурда курт-кумуркалар, сүт эмүүчүлөр жана балык сыяктуу жаныбарлар
Жашоо чөйрөсү:	Бийик тоолуу аймактар, ошондой эле мелүүн токойлор
Мүнөздөмөлөрү:	Түндүк Америкада, Европада жана Азияда кездешкен күрөң аюунун түрчөсү
ЭЖКС Кызыл тизмесинин статусу:	<i>Ursus arctos</i> – аз коркунуч туудургандар; <i>Ursus arctos isabellinus</i> – аярлуулар түр, бир популяциясы жок болуп бара жаткандар тизмесине киргизилген.
Кыргызстандын Кызыл китеби:	Кызыл китепке киргизилген

Негизги коркунучтар:

Тянь-Шань күрөң аюусу үчүн негизги коркунуч – адам менен жапайы жаныбарлардын ортосундагы кагылышуу.

- Аюулардын жарым жапайы бакчаларга жана башка жапайы мөмө-жемиш жана жаңгак дарактарына кызыгуусу ошол эле ресурстарды пайдаланган фермерлер менен карама-каршылыкты жаратат. Аюулар кээде атаандаш жана зыянкеч жандыктар катары каралат.
- Аюулар кээде бал челектерге кол салгандыктан, балчылар менен болгон кагылыштар маалымдалат. Бирок, айрыкча өзүнүн өндүрүшүн жапайы жаратылышка коопсуз деген балчылар, аюуларга өзгөчө сабырдуулук көрсөтүп келишет.

- Токой жана тоо мөмө-жемиштерин чогултууда, кокустан аюу менен жолугуп калуу адам жана аюу үчүн кооптуу жагдайларды жаратат.

Өзүнүн экологиясына байланыштуу аюулар климаттын өзгөрүүсүнө оңой көнүп, учурдагы климаттык тенденцияларга карата жогорку сезгичтикти көрсөтүшпөйт. Бирок климаттык өзгөрүүнүн таасири аларга азыктын жеткиликтүүлүгү боюнча мейкиндик-мезгилдик өзгөрүүлөр аркылуу кыйыр түрдө таасир этиши мүмкүн. Мисалы бир кыйла төмөн температура, азык булактарынын азайышы жана сезондун кыскарышы аюулардын чээнге эрте киришине белги болушу мүмкүн. Кыргызстандын түндүгүндө жана бийик тоолуу аймактарда аюу ноябрда, ошол эле учурда түштүк тарапта декабрда чээнге кирет. Кышкы уйкусу февраль-мартка чейин созулуп, орточо 120-130 күнгө чейин жетет. Климаттын өзгөрүшү алардын чээнге кечирээк кирүүсүнө жана кышкы уйкусун кыскартып, чээнден эрте чыгышына алып келиши мүмкүн, бул энергияга болгон талаптардын жана азык издөө ыкмаларынын өзгөрүшүнө түрткү болушу ыктымал. Эки фактор тең адамдар менен кагылышуу жана жоготулган малы үчүн өч алуу максатында аюуларды өлтүрүү коркунучун күчөтүшү мүмкүн.

2. Аюунун жашоо чөйрөсүн жана азык булактарын коргоо жана туруктуулугун жогорулатуу боюнча саясатты күчтөндүрүү:

- Аюуга жана анын жашаган чөйрөсүнө карата басымды азайтуу боюнча ыктыярдуу чараларды колдоо үчүн жаратылышты коргоо боюнча стимулдарды (жаратылыш туризми; туруктуу пайдалануу; адам менен жапайы жаратылыштын кагылышуусун азайтууну колдоо) ишке ашыруу.
- Иштеп жаткан жаратылыш коруктарын жана жаратылыш парктарын кеңейтүү жана жаңы корголуучу жаратылыш аймактарын жана экологиялык коридорлорду түзүү.
- Корголуучу жаратылыш аймактарын каржылоону жана материалдык жардамды жакшыртуу, кызматкерлеринин дараметин жогорулатуу, керектүү жабдыктар жана аймактарды күзөт жүргүзүү үчүн унаалар менен камсыз кылуу жана окутуу.
- Аюуларды корголуучу жаратылыш аймактардын башкаруу пландарына киргизүү.
- Инфратүзүмдүк долбоорлорду экологиялык таасирди баалоо учурунда жапайы жаныбарлар орун которуу

жолдорун жана муктаждыктарын эске алууга милдеттендирүү, анын ичинде терс таасирлердин алдын алууга жана мүмкүн болуучу терс таасирлерди азайтуу чараларын көрүүгө артыкчылык берүү.

3. Колдонуудагы чараларды күчөтүү жана мыйзамсыз аңчылыкка жана мыйзамсыз соодага каршы натыйжалуу укук коргоону колдогон кошумча чараларды кабыл алуу, укук коргоо органдарынын кызматкерлери менен чек ара кызматкерлерин окутуу.

4. Аюунун популяциясынын экологиясына жана жергиликтүү коомчулуктун аюуну табияттын бир бөлүгү катары кабыл алуу деңгээлине социалдык изилдөөлөрдү жүргүзүү, анткени Тянь-Шань күрөң аюусу жетиштүү изилденген эмес.

5. Коомдогу ар кандай топтор арасында аюулардын табият үчүн маанилүүлүгүнө багытталган экологиялык маалымдоо кампанияларын жүргүзүү.

Эл аралык кызматташтык:

Тянь-Шань күрөң аюусу CITES I тиркемесинде *Ursus arctos isabellinus* катары көрсөтүлгөн.

Колдонуудагы улуттук мыйзамдар

- Кыргыз Республикасынын Мыйзамы “Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө” 1999-жылдын 16-июнундагы №53 <https://cbd.minjust.gov.kg/218/edition/6734/kg>
- Кыргыз Республикасынын Мыйзамы “Жаныбарлар дүйнөсү тууралуу” 1999-жылдын 17-июну № 59 <https://cbd.minjust.gov.kg/4-211/edition/1003925/kg>
- Кыргыз Республикасынын Мыйзамы “Кыргыз Республикасындагы биосфералык аймактар жөнүндө” 1999-жылдын 9-июну № 48 <https://cbd.minjust.gov.kg/213/edition/1260733/kg>
- Кыргыз Республикасынын “Жайыттар жөнүндө” 2009-жылдын 26-январындагы № 30 Мыйзамы <https://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/LEX-FAOC092720/>
- Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча планын жана жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планын иштеп чыгуу тартиби жөнүндө Типтүү жобо - Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлигинин 2024-жылдын 15-майындагы № 04-13/152 буйругуна тиркеме <https://cbd.minjust.gov.kg/230006460/edition/8395/ru>
- Кыргыз Республикасынын “Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жөнүндө” 2011-жылдын 3-майындагы №18 Мыйзамы <https://cbd.minjust.gov.kg/203262/edition/1205628/ru>
- Кыргыз Республикасынын “Аңчылык жана мергенчилик чарбасы жөнүндө” 2014-жылдын 13-мартындагы № 41 Мыйзамы <https://cbd.minjust.gov.kg/205263/edition/1284058/ru>
- Кыргыз Республикасынын Мыйзамы “Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жөнүндө” 2011-жылдын 3-майындагы №18 <https://cbd.minjust.gov.kg/203262/edition/1205628/kg>

GRID-Arendal, 2025, Климаттык өзгөрүүнүн тоолуу аймактардагы жапайы жаныбарларга жана жергиликтүү калкка тийгизген таасирин талдоо -Кыргызстан, БУУнун айлана-чөйрөнү коргоо программасынын “Борбордук Азиядагы сүт эмүүчү жапайы жаныбарларынын негизги түрлөрүн климаттын өзгөрүшүнө ылайыкташтыруу” долбоору.

Supported by:

Federal Ministry
for the Environment, Nature Conservation,
Nuclear Safety and Consumer Protection

INTERNATIONAL
CLIMATE
INITIATIVE

based on a decision of
the German Bundestag